

برنامه درسی پنهان در آموزش عالی

آیا برنامه درسی طراحی و اجرا شده تنها منبع یادگیری دانشجویان در دانشگاه است؟ آیا تغییر و تحول زیادی که در دانشجویان در طول تحصیل در دانشگاه ایجاد می‌شود، می‌تواند تنها ناشی از تاثیر آموزش برنامه درسی مصوب باشد؟

آنها که به تدریس در آموزش عالی اشتغال دارند اغلب این عبارات را از دانشجویان یا دانش‌آموختگان خود شنیده‌اند که: استاد، من از شما چیزهای زیادی برای زندگی یادگرفتم؛ یا استاد، آنچه در درس و کلاس شما فرا گرفتم، چراغ راه آینده من شد، و مطالبی از این دست. در چنین مواردی، این سوال مطرح می‌شود که یک درس دو واحدی، با دو ساعت کلاس در هفته برای یک نیمسال، که تقریباً همه زمان آن صرف تدریس برنامه درسی مصوب می‌شود، آیا آن اندازه توانایی دارد که اینگونه بازخوردها را از فراگیران، به دنبال داشته باشد؟ امروزه مشخص شده که در کنار یک برنامه درسی، که در یک دوره آموزشی عرضه می‌شود، یک برنامه درسی پنهان نیز عمل می‌کند، که بدون آنکه برنامه ریزان و آموزشگران آگاهی چندانی از آن داشته باشند، اثرات مثبت و منفی زیادی را بر یادگیری و تحول شخصیت دانشجویان، برجای می‌گذارد.

همه ما به این نکته توجه کرده‌ایم که دانشجویان در طول تحصیل در دانشگاه تغییر زیادی می‌کنند و به زبانی، دانشجویی که یک برنامه آموزشی را به پایان می‌رساند دیگر همانی نیست که چند سال قبل از آن به دانشگاه وارد شده است. حاصل آنچه در آموزش عالی، آموزش داده می‌شود، افزایش دانش، ایجاد مهارت و یا تغییر در نگرش دانشجویان است. در دانشگاه، آموزش دانش و مهارت، به‌طور معمول در اولویت بوده و تقریباً به سهولت می‌توان میزان دستیابی به آنها را در پایان آموزش، اندازه‌گیری کرد. این در حالی است که تغییر نگرش دانشجویان، گرچه می‌تواند عمیق و گسترده باشد، آشکار نبوده و به سادگی قابل اندازه‌گیری نیست. اجرای برنامه آموزشی مصوب توانایی ایجاد این تغییرات مثبت و منفی در نگرش و بینش فراگیران را نداشته و این نقشی است که برنامه درسی پنهان به‌عهده دارد (شکل ۱).

شکل ۱. دانش و مهارت کسب شده آشکار و قابل اندازه‌گیری است. در مقابل، تغییر در ارزش‌ها و نگرش فراگیران، پنهان و به سختی قابل سنجش است.

پژوهش‌های صورت گرفته در چند دهه گذشته، سه نوع برنامه درسی آشکار، پنهان و عقیم را شناسایی کرده است.

- **برنامه درسی رسمی یا صریح^۱:** آنچه برنامه‌ریزان درسی، برای رشد و تربیت فراگیران طراحی می‌کنند و نظام آموزشی آنها را به‌طور رسمی اعلام می‌کند. برنامه درسی رسمی هدف‌های یادگیری مدون و آشکار دارد و راهکار مشخصی برای تحقق

¹ explicit curriculum

هدفها در نظر گرفته است. در برنامه درسی رسمی، اصول و روش‌های آموزش و یادگیری متناسب با هدفها و محتوا تعیین و پیشنهاد شده، و در نهایت در مورد نحوه ارزشیابی برنامه تصمیم‌گیری می‌شود.

- **برنامه‌ی درسی عقیم یا پوچ^۲**: هرگاه نظام برنامه ریزی درسی برخی از مفاهیم و مسائل را عملاً در برنامه‌های درسی نگنجانند و یا مطالب گنجانیده شده در برنامه‌ها یا کتاب‌های درسی با سن عقلی دانشجویان متناسب و برای آن‌ها قابل فهم نباشد، یا آنکه با وجود گنجانده شدن در برنامه درسی، به دلایلی توسط آموزشگران پوشش داده نشوند، برنامه‌ی درسی را عقیم یا پوچ می‌نامند.
- **برنامه درسی پنهان یا ضمنی^۳**: آن چیزهایی است که دانشجویان در دانشگاه فرامی‌گیرند بدون آنکه به طور مستقیم و به صراحت آموزش داده شده باشد. در محیط آموزشی بسیاری از چیزها آموخته می‌شود که به محتوای درس هیچ ارتباطی ندارد. این آموزش‌ها، جزء برنامه درسی نیست و از دید و توجه برنامه‌ریزان نیز پنهان است. این موارد در فکر، عواطف، رفتار و شخصیت فراگیران اثر می‌گذارند و در اغلب موارد مؤثرتر از برنامه‌ی درسی اصلی و مصوب، عمل می‌کنند.

فیلیپ جکسون (۱۹۶۸) برای اولین بار واژه برنامه‌ی درسی پنهان را، در کتاب «زندگی در کلاس درس»، وارد ادبیات برنامه‌ریزی درسی کرد. از آن زمان پژوهش‌های زیادی در مورد برنامه درسی پنهان صورت گرفته است. بنیامین بلوم (۱۹۸۱)، برنامه درسی را شامل برنامه‌ی درسی آشکار و پنهان می‌داند. به اعتقاد او برنامه درسی آشکار، شامل مقاصد، اهداف و قوانین و مقررات مکتوب دانشگاه و مراکز آموزش عالی است. در مقابل، برنامه درسی پنهان غیرمدرسه‌ای و تعریف نشده است و در اثر زندگی و تعاملات فراگیران در محیط‌های یادگیری، شکل می‌گیرد. از نظر بلوم برنامه درسی، هم فرایند است و هم نتیجه، هم پنهان است و هم آشکار، هم ذاتی است و هم رفتاری. از سوی دیگر، آیزنر (۱۹۹۴) برنامه‌ی درسی پنهان را مجموعه‌ای از یادگیری‌ها در نظام آموزشی می‌داند که در بستر فرهنگ حاکم بر محیط آموزشی و بدون آگاهی برنامه‌ریزان، مدرسان و فراگیران، حاصل می‌شود. همه‌ی تعاریفی که برای برنامه‌ی درسی پنهان ارایه شده، آنرا یادگیری مواردی، غیر از اهداف رسمی و صریح آموزشی می‌دانند که برای دانشجویان، در مراکز آموزشی حاصل می‌شود.

عوامل تاثیر گذار برنامه درسی پنهان

- **محیط اجتماعی**: از جمله روابط و مناسبات حاکم بر محیط آموزشی می‌توان رابطه استاد و دانشجو، رابطه دانشجویان با یکدیگر، رابطه دانشجویان و کارکنان، را نام برد. جو اجتماعی محیط آموزشی اگرچه عاملی تاثیر گذار است ولی کمتر به صورت آشکار درک می‌شود
- **محیط شناختی**: کیفیت کتاب‌ها و دیگر منابع درسی، روش تدریس و انتقال مفاهیم، شیوه ارزشیابی یادگیری، برنامه زمان‌بندی دروس، و ...
- **محیط فیزیکی**: سبک ساختمان دانشکده و فضای آموزشی، نور، صدا، رنگ آمیزی، تهویه، نوع چیدمان کلاس درس، و مانند آن از جمله عوامل تاثیر گذار محیط فیزیکی آموزش هستند.
- **محیط اداری**: قوانین، مقررات، روش‌ها و دستورالعمل‌های حکمفرما بر محیط آموزشی، از جمله در مورد مسایل انضباطی، روش‌های ارزشیابی، تنبیه و تشویق، فعالیت‌های گروهی، مشارکت فراگیران در اداره امور، و مانند آن. هر یک از این قوانین و مقررات توانایی تاثیر گذاری در شخصیت دانشجویان را دارند.

در محیط آموزشی، روابط انسانی متعدد شکل می‌گیرد که هر کدام آثار تربیتی خاص خود را به دنبال دارند. تعاملات دانشجویان در محیط آموزشی از عوامل تاثیر گذار در برنامه درسی پنهان است. رفتار دانشجویان در کلاس درس، نگرش استادان نسبت به دانشجویان را تحت تاثیر قرار می‌دهد. از سوی دیگر، رفتار استاد از عوامل موثر تشکیل دهنده طرز تلقی دانشجو است. اگر استاد در کلاس آزاد برخورد کرده، علایق و نیازهای فراگیران را در نظر گرفته و فرصت کافی و موثر در اختیار آنها قرار دهد، تلاش،

² neutral curriculum

³ hidden or implicit curriculum

توانایی و حس اعتماد به نفس فراگیران را تقویت خواهد کرد. عامل مهم دیگر ارتباط دانشجویان با کارکنان اداری است. موضع‌گیری و طرز فکر و نگرش‌های کارکنان محیط آموزشی در این خصوص بسیار تاثیر گذار است. و بالاخره باید از ارتباط دانشجویان با یکدیگر نام برد. دانشجویان از ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی یکدیگر تاثیر می‌پذیرند. زمان استراحت دانشجویان، در خارج از ساعات رسمی جلسات درس نیز شکل دهنده بخش مهمی از برنامه درسی پنهان، در محیط آموزشی است.

با تأثیر این عوامل، تفکرات، نگرش‌ها و گرایش‌هایی در فراگیران شکل می‌گیرند. برنامه درسی پنهان بخشی از فرآیند آموزشی است که به سادگی قابل درک نیست ولی بخش زیادی از آنچه را که فراگرفته می‌شود، تشکیل می‌دهد. برنامه درسی پنهان به دانشجویان نقش زندگی می‌آموزد و به آنها یاد می‌دهد که موقعیت خود را تشخیص دهند و یا آن را بسازند. برنامه درسی پنهان از یادگیری‌هایی حکایت می‌کند که دانشجویان به دلیل حضور در بطن و متن فرهنگ حاکم بر نظام آموزشی، تجربه می‌کنند. تجربه‌های یادگیری که به این وسیله حاصل می‌شود عمدتاً در قالب مجموعه‌ای از انتظارها و ارزش‌ها تبلور می‌یابد و کمتر معطوف به حوزه دانستنی‌ها یا شناخت است.

گرچه عنوان «برنامه درسی پنهان» دلالت ضمنی بر مبهم بودن تعمدی آن دارد، ولی در عمل مانند پنهان شدن در یک عرصه آشکار است و چیزی نیست که در اینجا و آنجا دنبال آن بگردیم، بلکه در بیشتر مواقع در جلوی چشم ماست، و بدون هیچ کوشش و تلاشی، در حال عمل کردن و اتفاق افتادن است.

ویژگی‌های برنامه درسی پنهان

- یادگیری‌های پنهان غالباً در حیطه ارزش‌ها، نگرش‌ها، هنجارها، تمایلات، عواطف و مهارت‌های اجتماعی متبلور می‌شود. و از لحاظ طبقه‌بندی هدف‌های آموزشی، بیشتر بر حیطه عاطفی متمرکز است.
- گرچه محیط شناختی، مانند دروس و موضوع‌های گوناگون درسی و محیط فیزیکی محیط آموزشی دارای پیامدهای قصد نشده‌اند، ولی این یادگیری‌ها بیشتر از محیط اجتماعی محیط آموزشی متاثر است.
- محیط اجتماعی مهم‌ترین جنبه از جو محیط آموزشی است که بیشترین و موثرترین پیامدهای پنهان را دارد.
- آثار مثبت و منفی برنامه درسی پنهان در بسیاری از ابعاد از برنامه‌های درسی آشکار موثرتر، آموخته‌های آن پایدارتر و از تنوع و گسترش بیشتری برخوردار است.
- یادگیری برنامه درسی پنهان با یادگیری‌های ناشی از روش‌های آموزشی غیرمستقیم و غیررسمی، که با اهداف آگاهانه و از قبل تعیین شده صورت می‌گیرد، متفاوت است.
- یادگیری‌های اتفاقی خارج از محیط آموزشی را نیز نمی‌توان جزو برنامه درسی پنهان در نظر گرفت.

پیامدهای منفی برنامه درسی پنهان

برنامه درسی پنهان، در کنار نقش مثبتی که در یادگیری دارد می‌تواند اثرات منفی متنوعی را نیز به دنبال داشته باشد. پیامدهای منفی برنامه درسی پنهان بیشتر تحت تاثیر جو محیط آموزشی شکل می‌گیرند. از جمله پیامدهای منفی ناخواسته برنامه درسی پنهان به موارد زیر می‌توان اشاره کرد:

- پذیرش اقتدار برنامه‌های درسی رسمی. ارزش گذاری ترجیحی برای مواد و موضوعات درسی مختلف به دلیل جایگاهی که در برنامه هفتگی اشغال می‌کنند.
- تقویت روحیه رقابت به جای رفاقت، اطاعت و انقیاد به جای ابتکار و نوآوری، کاهش عزت نفس و تکیه بیش از حد بر ارزشیابی‌های آموزشی.
- عدم تمایل به همکاری، ناسازگاری و انزوا طلبی اجتماعی، بی‌علاقه بودن، عدم انعطاف، کاهش تلاش و اعتماد به نفس و محروم شدن از تجارب متعدد.

- اطاعت و انقیاد. وابستگی فکری به استاد و محیط آموزشی. اطاعت از خواسته‌های آموزشگر و نظم در انجام تکالیف برای کسب موفقیت بیشتر.

نقش برنامه‌ریزان و آموزشگران

با توجه به آثار وسیعی که برنامه درسی پنهان، بر عملکرد و یادگیری فراگیران دارد، ضروریست که توسط صاحب‌نظران، برنامه‌ریزان، طراحان و مجریان برنامه‌های درسی مورد توجه قرار گیرد. برنامه ریزان و مجریان باید متوجه مسئولیت حساس خود باشند، زیرا همزمان هم برنامه درسی آشکار را طراحی و اجرا می‌کنند و هم زمینه برنامه درسی پنهان را فراهم می‌آورند. طراحی آموزشی بدون توجه به بعد پنهان آن، غفلت از بخش مهمی از عواملی است که در یادگیری دانشجویان تاثیر فراوان دارند. استادان نیز به‌طور معمول در طراحی آموزشی به عوامل آشکار موثر در تدریس توجه می‌کنند و از عوامل پنهان غافل می‌مانند. یکی از عوامل تاثیر گذار در کم کردن فاصله بین برنامه درسی رسمی و پنهان، مشارکت دانشجویان در جریان آموزش است. فعال یا غیر فعال بودن فراگیران در طول تدریس عاملی موثر در برنامه درسی پنهان است. عامل دیگر، آگاهی استادان از عوامل غیرآشکاری است که در آموزش موثر است. خلاصه اینکه، مدرسان باید عوامل موثر در برنامه درسی پنهان را شناسایی کنند و با توجه به آنها، تا آنجا که امکان دارد، طراحی و اجرای آموزش را سامان دهند.

مطالعات جاری در مورد برنامه درسی پنهان به دنبال پاسخ به ناشناخته‌ها و سوال‌های متعددی است. از آنجمله است: آیا اثرات مثبت و منفی برنامه درسی پنهان برای همه دانشجویان یک دوره آموزشی، یکسان است؟ آیا نوع و عملکرد برنامه درسی پنهان در رشته‌ها و گرایش‌های تحصیلی مختلف مشابه است؟ آیا برنامه درسی پنهان همواره برای ذینفعان آن (برنامه‌ریزان، مجریان و فراگیران) به یک اندازه پنهان و غیرآشکار است؟

پژوهش‌ها نشان می‌دهد که برنامه درسی پنهان طبیعتی پویا دارد. همچنان که دانشگاه‌ها در طول زمان متحول می‌شوند؛ برنامه درسی پنهان آنها نیز دستخوش تغییر می‌شود. از سوی دیگر، برنامه درسی پنهان رشته‌ها و گرایش‌های آموزشی مختلف یک دانشگاه نیز الزاماً یکسان نیست. و بالاخره، در یک برنامه آموزشی، مواردی که از دید آموزشگران و دانشجویان پنهان است برای برنامه ریزان و سطوح بالاتر ممکن است آشکار باشد.

دکتر حسین معاریان

خرداد ۱۴۰۳

برای مطالعه بیشتر

James E. A. 2021. Navigating the Hidden Curriculum of Graduate School: Thriving Inside and Outside of Academic Life, Kindle Edition, 158 pp.

Jackson, P. W. 1968. The daily grind. In D.J. Flinders & S. J. Thornton (Eds.), The curriculum studies reader, pp. 93-102. New York: Routledge.

Villanueva I. et al. 2018. There Is Never a Break": The Hidden Curriculum of Professionalization for Engineering Faculty, Education Sciences, V 8, No. 157, 22 pp.

Villanueva I. 2018. What does hidden curriculum in engineering look like and how can it be explored? Proceedings of the American Society of Engineering Education. ASEE Annual Conference and Exposition. 16 pp.

مارگولیس اریک. برنامه درسی پنهان در آموزش عالی، ترجمه مرتضی بازدار، کوروش فتحی و اجارگاه، موسسه کتاب مهربان نشر، ۲۵۲ صفحه، ۱۳۹۵.

مهرمحمدی و همکاران. برنامه درسی، نظرگاه‌ها، رویکردها و چشم‌اندازها. تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب درسی (سمت)،

برنامه درسی پنهان در آموزش عالی

آیا برنامه درسی رسمی طراحی و اجرا شده، تنها
منبع یادگیری دانشجویان در دانشگاه است؟

ادامه ...

